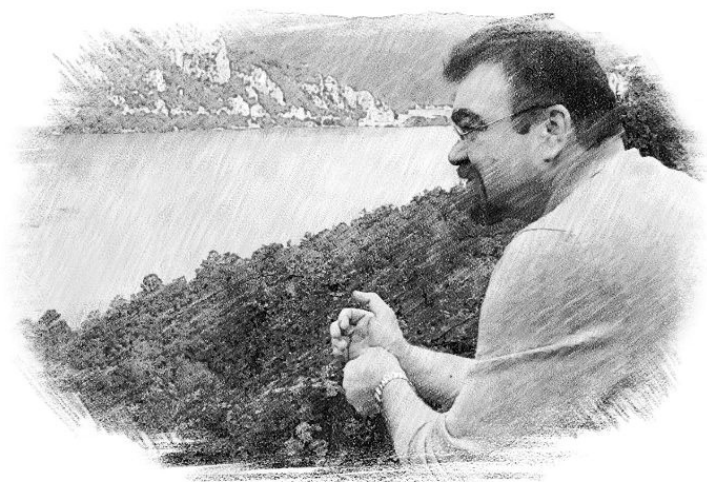

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА СЛОВЕНСКЕ СТУДИЈЕ РАН
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ
ЦЕНТАР ЗА РУСКЕ И ИСТОЧНОЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ „М. ЈОВАНОВИЋ“
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
ИНФОРМАТИКА А.Д.

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА Српске теме Андреја Шемјакина

Београд, 2020.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова“
Бр. 17

Институт за словенске студије РАН
Историјски институт
Центар за Руске и Источноевропске студије „М. Јовановић“
Филозофског факултета Универзитета у Београду
ИНФОРМАТИКА А.Д.

За издавача
Др Миле Бјелајац

Редакција
Др Алексеј Тимофејев (одговорни уредник)
Др Јуриј Борисјонок
Др Горан Милорадовић
Др Радомир Поповић
Др Александар Силкин
Др Милана Живановић (секретар редакције)

Рецензенти
Др Татјана Суботин-Голубовић
Др Владимир Путјатин
Др Милан Пиљак

ISBN 978-86-7005-165-2

DOI: <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija>

Издавање овог зборника подржало је предузеће
ИНФОРМАТИКА А.Д.

САДРЖАЈ

Предговор редакције 9

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Уводни говор директора Института за новију историју Србије 11

Андреј Шемјакин – човек и научник

Алексеј Борисович АРСЕЊЕВ

Сарадња и дружење са Андрејем Шемјакином 17

Михаил Валеријевич БЕЛОВ

„Руси о Србији и Србима“: између првог и другог тома 21

Јуриј Аркадјевич БОРИСЈОНОК

Андреј Шемјакин, Мирослав Јовановић и руско-српске историјске везе 1990-2010-их 31

Јарослав Валеријанович ВИШЊАКОВ

Народ и власт у независној Србији према оценама А. Л. Шемјакина 43

Далибор ДЕНДА

Андреј Л. Шемјакин као сарадник одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО РС 55

Људмила Васиљевна КУЗМИЧЕВА

У завичају Николе Пашића 59

Данко ЛЕОВАЦ

Андреј Л. Шемјакин – пријатељ и колега 61

Марија Војтовна ЛЕСКИНЕН

Андреј 67

Константин Владимирович НИКИФОРОВ,

Александар Александрович СИЛКИН

Андреј Шемјакин о Србији и Србима 75

Латинка ПЕРОВИЋ

Пријатељство и сарадња са А. Л. Шемјакином 91

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Српско-руске теме у издањима Историјског
института – допринос Андреја Шемјакина 97

Сузана РАЈИЋ
Српска политика и друштво 19. и
с почетка 20. века - парадигме Андреја Шемјакина 113

Марина Михајловна ФРОЛОВА
А.Л.Шемјакин као аутор серије
зборника радова „Словени и Русија“ 121

Историја српско-руских односа у 19. и 20. веку

Јуриј Петровић АНШАКОВ
Допринос руских људи са обала Волге
ослободилачкој борби Јужних Словена
током Источне кризе 1875-1878. године 131

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Динамика друштвених, културних и економских
веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века 155

Никола Б. ПОПОВИЋ
Трговина између Србије и Русије крајем 19. века 167

Олга Анатолијевна ДУБОВИК
Питање османског наслеђа у српским и бугарским
пројектима 80-их и 90-их година XIX века
(Никола Пашић и Стефан Стамболов) 173

Горан МИЛОРАДОВИЋ
Покушај наоружавања Српске војске руским
брзометним пушкама 1891–1915. године 191

Лидија Јурјевна ПАХОМОВА
Српско становништво Босне и Херцеговине
у радовима етнографа током 1890-их 201

Варвара Борисовна ХЛЕБНИКОВА
Посредничка улога руских дипломата
у српско-црногорским односима на почетку 20. века 215

<i>Никита Сергејевич ГУСЕВ</i> Однос руског друштва према српско-аустријском сукобу 1912-1913. године	231
<i>Милана ЖИВАНОВИЋ</i> Смрт и погреб руског посланика у Београду Николаја Хенриковича Хартвига 1914. године	247
<i>Мирослав РАДИВОЈЕВИЋ</i> Добровољачки покрет у Русији, 1914 -1916. године	263
<i>Момчило ИСИЋ</i> Настанак и судбина пука мајора Благотића	287
<i>Николај Александрович КОПИЛОВ</i> Доживљаји доброг апотекара Радуде Гајде у Русији	301
<i>Василије ДРАГОСАВЉЕВИЋ</i> СССР у идеологији ЈНП, Збор 1934 -1941. године	313
<i>Алексеј Борисович АРСЕЊЕВ</i> „Руски дом“ у Београду после 1941. године	333

Прилози

<i>ПРИЛОГ 1.</i> Писмо Андреја Шемјакина професору Ђ. Станковићу, 25. децембар 1993. године	339
<i>ПРИЛОГ 2.</i> Рецензија А. Л. Шемјакина за рукопис „Гимназија у лицама. Прва руско-српска гимназија у Београду (1920-1944),“ 25. октобра 2017. године	343
<i>ПРИЛОГ 3.</i> Некролог и изјаве саучешћа пристигли поводом смрти А. Л. Шемјакина	345

УДК 355.097.2(=163.41)(47)"1914/1916"
94(4)"1914/1918"

DOI <https://doi.org/10.31212/zradova.17.rusijaisrbija.rad.263-285>

Др Мирослав РАДИВОЈЕВИЋ
Филозофски факултет у Београду
miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs
mirrad88@gmail.com

Др Мирослав РАДИВОЕВИЧ
Филозофский факультет, Белградский университет

Добровољачки покрет у Русији 1914–1916 Добровольческое движение в России. 1914-1916 гг.

„Кад извесни куцне час“

Национално хетероген оружани састав Аустро-Угарске током Великог рата разједао је унутрашњи анимозитет*. Потлачени народи нису имали вољу да се боре за остварење циљева земље које су сматрали туђом. Предавање аустроугарских војника словенског порекла на Источном фронту попримило је огромне размере. У руским заробљеничким логорима, на тај начин, нашао се и приличан број Срба. Задојени идејом борбе против „непријатеља Српског народа“ и „светом дужношћу“ да „бар нешто допринесу за своје ослобођење“,¹ они су се обраћали Посланству у Петрограду, ради слања у Србију. Без јасне представе шта да учини, посланик у Русији, Мирослав Спалајковић, крајем новембра 1914. године, тражио је упутства од претпостављених.

Председник српске владе, Никола Пашић, на прву руку одговорио је врло јасно: „ако хоће да се бију против Аустрије – онда се могу упутити.“² Елан премијера, ипак, спутале су објективне околности.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

1 *Први светски рат у документима Архива Србије* (ПСР). Том I. 1914, при. М. Перишић, А. Марковић, Љ. Шкодрић и Б. Богдановић, Београд 2015, документ број 682.

2 Исто, бр. 654.

Употреба заробљеника на фронту била је забрањена по међународном праву и обичајима рата, а постојала је и опасност од њиховог поновног падања у плен – што би их довело у позицију велеиздајника, пред извесну смртну казну.³ Након одобрења великог кнеза Николаја да се заробљеници „из српских земаља“ Аустро-Угарске пусте, из Ниша су почетком 1915. тражили податке о броју. За њихово коришћење већ су поставили јасна ограничења. По инструкцијама српског министарског савета, предвиђено је да они потенцијално чувају унутрашњи ред и границу према Албанији, али не и да ратују на северу земље.⁴

Суочавање са епидемијом пегавог тифуса онемогућило је интензивирање процеса.⁵ Добровољачко питање привремено је пало у други план. Није се смањило, међутим, ентузијазам људи. Користећи одлуку Главнокомандујућег руске војске, појединци и мале групе, по сопственим захтевима, отпуштани су из заробљеништва, да би Дунавом долазили у Србију. Број молби Посланству у Петрограду кон-

3 Владу је водила премиса да се, у случају слања аустроугарских Срба на бојиште, њихови земљаци више не би предавали; како би као последица уследило конфисковање њихове имовине и репресије над интернираним србијанским поданицима у Монархији, Војни архив (ВА), Пописник 3, Ратна архива Врховне команде српске војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године, Кутија 60, Фасцикла II, 8/35, 41.

4 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО), ролна 442, Фасцикла XXV, досије 3, 170 и об; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, Београд 1977, бр. 1–3; ПСР I, бр. 252, 529, 599, 654, 659, 682, 719, 729, 779, 788, 790, 814, 838, 842; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред у Одеси“, *Време*, 20. 4. 1926, 4; Семиз Д., „Југословенски добровољачки покрет у Русији“, *Nova Evropa*, бр. 16, 1927, 346–348; Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 111–113; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Мишлошево 2016, 31–56; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977, 279–280; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915*, ур. Љиљана Алексић, Београд 1986, 55–56; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање. Књига 2*, Београд 1985, 77–80; Hrabak B., „Austro-Ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. godine i prilikom povlačenja kroz Albaniju“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije 2/1964*, 137–141.

5 Крајем јануара, у недостатку медицинског особља, из Ниша су тражили да се, међу руским заробљеницима Србима, Хрватима, Словенцима и Чесима, јаве лекари и ветеринари. Њих деветоро пријављених, по одобрењу руске владе, добило је бесплатан превоз и испраћено је за Србију. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Фонд 102, Департамент полицији Министарства внутренних дел, Опис 71, единица хранения 76, 31–32; Ф. 127, Жандармское полицейское управление Северо-западных железных дорог. Петроград, Оп. 1, д. 872, 4 и об; ПСР II, бр. 49. 504.

стантно се повећавао. Најзад, српска влада, подстакнута великим интересовањем и потребом за људством, после војне интервенције у Албанији, донела је 25. јуна одлуку да од добровољаца формира трупе за употребу на југу земље. Остављена је чак и алтернатива, да се појединци распореде на фронт против Аустро-Угарске, под условом да „изрично“ изјаве да то желе.⁶ Пашић је почео да пожурује Спалајковића, како би се питање што пре решило.⁷

Средином наредног месеца, у Русију је упућена мисија људи из „неослобођених покрајина“, под вођством Мирка Комненовића. Њен задатак састојао се у обиласку логора, састављању спискова и помоћи приликом слања добровољаца у Србију. Тромост царске бирократије, уз сметње и тешкоће које су чинили поједини руски официри, успорио је рад. До јесење офанзиве Централних сила број превезених достигао је цифру од тек 2.000 људи.⁸ Што се употребе тиче, на основу доступних извора, знамо да је хиљаду добровољаца, пристиглих у последњем транспорту, распоређено „на источни фронт“, конкретно у Моравску дивизијску област, у рејон Власине. Извесно је да су и остали усмерени на исти фронт, ка Бугарској. Сходно извештајима надређених официра Врховној команди, они су се добро показали у борбама.⁹

6 На промену првобитног, ригидног става о употреби добровољаца, утицало је можда кршење правила ратовања од стране непријатеља. Аустро-Угарска је, наиме, заробљенике пореклом из српске Македоније слала у Бугарску, с циљем јаче комитске акције, ПСР II, бр. 42, 59, 79, 99, 235.

7 АС, МИД, Југословенски одсек (ЈО), бр. 1970, Реферат о добровољачком питању; Посланство Петроград (ПС), Политичко одељење (П-По), 1915, Ф. I, ред 3, 6, 98; ВА, П. 3, К. 60, Ф. V, 12/8–10; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 4-7; ПСР II, бр. 575; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 80-81.

8 Несразмерну већину међу пријављенима чинили су Срби. Према узорку, који смо направили на основу сачуваних молби заробљеника до краја лета 1915. године, од 1.431 пријављених било је тек 9 Хрвата, три православна Хрвата(?), 3 Пољака, 7 Чеха, два Словенца, један Словак, један Румун и један „муслиман“, Российский государственный военно-исторический архив, Ф. 2000, Главное управление Генерального штаба, Оп. 9, дело 90, 1–326.

9 Ризик од пада у руке непријатеља определио је војне власти да, онима који изразе жељу, дозволи ранији одлазак у Црну Гору и Италију. Проблем је настао средином децембра, када италијанска влада није дала да се пребаце на њену територију. „Много“ бивших заробљеника „лутало је“ по Скадру и Медови „без икаквих средстава у највећој беди“. Против таквог, нехајног, односа према њима побунио се Пашић. Како би се проблем превазишао, одлучено је да се добровољци врате у првобитне јединице, док је командама наређено да преостале не отпуштају, АС, МИД ПО, 1915, р. 478, Ф. XXVIII, д. 9, 664–665, 674; р. 480, Ф. XXX, д. 5, 326; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/53, 57.

„Руски добровољци“ повлачили су се према јадранској обали упоредо или у склопу оперативних трупа.¹⁰

Српска добровољачка дивизија

Велики број пријављених за одлазак у српску војску остао је у Русији. Спалајковић је у телеграму од 5. октобра писао о 3.000 заинтересованих да се пребаце у матицу; уједно, тражио је начин да се они транспортују сувоземно преко Румуније. Уласком Бугарске у рат ускоро је и то постало немогуће. Оно што су дипломатски представници Србије успели, уз идејну и финансијску помоћ богатог трговца Александра Ђирковића, јесте да једну формирану групу, враћену из луке Рени због прекида везе са Србијом, организују на руској територији. Од око 250 људи образовали су чете за чување магацина хране и материјала у Одеси, заматак будућег Добровољачког корпуса.

Средином новембра, српски званичници су од цара Николаја II добили сагласност и обећање материјалне помоћи за даље прикупљање добровољаца. Радило се о пријатној висти, јер је мноштво молби наставило да засипа Посланство у Петрограду. Војни изасланик Лонткијевић тражио је 19. децембра од надређених дозволу за наставак рада на формирању „Српског добровољачког одреда“. У прилог је навео да су придошли војници и официри на обуци били „сви одушевљени ићи у Србију“. Влада и Врховна команда, последњег

10 АС, МИД ЈО, бр. 1970; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/40, 47-48; К. 60, Ф. III, 9/25, 49, 57, 10/11; Ф. IV, 10/54; Ф. V, 13/2-5; ГАРФ, Ф. 601, Николай II, Оп. 1, ед. хр. 626; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Књига 9, 1915. година. Други период, Аустро-немачка офанзива до ступања Бугарске у акцију*, Београд 1926, 178; *Записници седница Министарског савета Србије 1915-1918*, при. Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, 176, 185; *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, при. Н. Поповић, бр. 7-10, 215; ПСР III, бр. 98; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред у Одеси“, *Време*, 20. 4. 1926, 4; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, Београд 2018, 34, 36-37; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Семиз Д., „Југословенски добровољачки покрет у Русији“, *Nova Evropa*, бр. 16, 1927, 347-351; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914-1918*, 56-69; Мицић М., *Српско добровољачко питање у Великом рату*, Ново Милошево; Београд 2014, 40-44; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 280-281; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915, 57-59*; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање, Књига 2*, 81; Храбак Б., „Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године“, *Историјски часопис* 23/1976, 145-146.

дана 1915. године, заједнички су послали инструкције да се продужи са започетим послом.¹¹

Повлачењем српске војске из земље и делимичним осипањем њених редова процес је добио нову димензију. Изласком из природне средине за попуну кадра, армија је могла да рачуна на свеже снаге само из редова добровољаца. Изузетно битна у том погледу показала се Русија. По налогу српске владе, упоредо са критичним вапајима за спасење из Албаније, Спалајковић је послао упутства Лонткијевићу да се код Ставке заложити и за повољно решење добровољачког питања. У ту сврху тражило се: 1) Наређење свим војним окрузима у којима се налазе заробљеници Срби, Хрвати и Словенци, да се они одмах упуте у Одесу; 2) Третирање Одредом као дела Седме армије, предвиђене за акцију на Балкану; до тренутка када се створи могућност за припајање српској војсци; 3) Снабдевање јединице ратним материјалом, одећом, намирницама и обезбеђење потребних просторија на рачун војних расхода Русије.¹² Из Ставке су 24. јануара 1916. године, са извесним изменама, одобрили пројекат. Општи надзор и виша власт над јединицом поверена је команданту Одеског војног округа, док је директно руковођење остало српским официрима и контроли пуковника Лонткијевића.¹³

11 АС, МИД ПО, 1915, р. 476, Ф. XXVIII, д. 2, 99; Мирослав Спалајковић (МС), бр. 105; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 2/52, 54; К. 60, Ф. IV, 13/6; *Југословенски добровољци*, бр. 11–13, 45, 115, 215, прилог I, III; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред II“, *Време*, 21. 4. 1926, 5; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији*. „Сећања команданта“, при. А. Животић, 37–39; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Цемовић М., „Код цара Николе II. Из мојих успомена“, *Време*, 18. 2. 1926, 5; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, Београд 1954, 13; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926, 8–10; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 281–282; Поповић Н., „Српска влада и добровољачко питање“, *Научни скуп Србија 1915*, 59.

12 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 13.

13 Архив Југославије (АЈ), Ф. 790/15, Југословени и Октобарска револуција – грађа из совјетских архива, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1918, р. 542, Ф. VII, д. 4, 555–556; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 13–17, 21, 45, прилог I, III; Димитријевић М., „Како је у истини постао добровољачки одред II“, 5; Миличић С., „Како је постао добровољачки одред у Русији“, *Време*, 27. 4. 1926, 4; Цемовић М., „Како је спасена српска војска“, *Време*, 24. 2. 1926, 4; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 11; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски до-*

Тиме је постављен формално-правни оквир за даљи рад. Мање компликације су изазвале руске власти, пошто су на почетку дословно протумачиле наредбу и у јединицу упућивале све заробљене Србе, Хрвате и Словенце. Противљењем већине приведених официра, углавном католика, да ступи у Одред показала се исправном одлука да се организација базира на начелу добровољности. Повећање ефективног стања, делимично и због тог неспоразума, ишло је најпре споријим темпом. Од 570 бораца средином јануара, за месец дана број је стигао тек на близу 900 официра и војника. Разлога за оптимизам давала је количина пријава – близу 10.000, почетком фебруара. Спалајковић је мало раније, 26. јануара, у телеграму Крфу, изнео очекивање да ће Одред имати око 20.000 људи. Створени једномесечни курс у Одеси није могао да подмири потребе за официрима. Зато је посланик, заједно са војним изаслаником, тражио да за попуну кадра, организацију и обуку трупа, дође потребан број старешина српске војске. Одговорено им је позитивно – Министарство војно је 17. фебруара обавестило о одређењу лица.¹⁴ Наредбом Регента од 24. фебруара за команданта „дивизије добровољаца српске војске у Русији“ именован је генералштабни пуковник Стеван Хаџић, који је пред полазак добио „упут“ да створи „чврсте, солидне, дисциплиноване и српским идејама напојене и одушевљене јединице“. Требало је да се добије људство са хтењем „гинути за ослобођење Српског огњишта и Југословенства“, било на фронту против Бугарске, Турске или Аустро-Угарске.¹⁵ Будући да се радило о бившим припадницима

бровољци у Русији 1914–1918, 69-73; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 282-283.

- 14 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 17, 23, 26–27об, 30; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, Москва 2014, 87-88; ВРС XV, 64, 78; *Југословенски добровољци*, бр. 18-28, 32, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 40-41, 45; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју 2016, 268-269; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 10, 12-13; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 283–285.
- 15 ВРС XV, 82–87; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 27; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 13.

непријатељске војске, а међу њима и официрима претежно Хрватима и Словенцима, у питању је био тежак задатак.

У прилог Србији, од првих корака, ишла је наклоност цара, који је редовно тражио извештаје о току формирања пукова и чинио ургенције за убрзање посла код команде Одеског војног округа. Живо интересовање Николаја II приметио је и пуковник Хаџић, 23. априла, приликом сусрета у Ставки, када му је руски монарх обећао да ће учинити све за комплетирање јединице, а генерал Алексејев тражио детаљан рапорт о „потребама“. Добра воља руског врха допринела је превазилажењу потешкоћа са командама појединих заробљеничких логора. Од средине фебруара почело је редовно прикупљање и слање људства у већим партијама. Дан по доласку пуковника Хаџића у Одесу, 28. априла, јединица је већ бројала 9.733 добровољца, уз авириран долазак још 3.482 војника. Са приспећем команданта, „у име Бога“, званично је почела да постоји Српска добровољачка дивизија.¹⁶

Наредни месец у новоименованој војној формацији обележили су појачана обука и свечане визите. Најпре је 16. маја, у склопу посете Русији и на сугестију цара, приспео Никола Пашић. Снажан утисак на српског премијера произвели су војници, којих је тада било близу 13.000. „Сви млади, јаки, ведри – официри кажу да су и одушевљени“, „добро су обучени, а оружје је ново“, стоји у његовом телеграму влади на Крфу.¹⁷ За недељу дана касније најављен је долазак у Одесу покровитеља Дивизије, сверуског императора. Претходно је преглед трупа, 21. маја, извршио командант Југозападног фронта, генерал Алексеј Брусиллов, на кога су оне оставиле леп утисак. Све је било спремно за дочек Николаја II. У пратњи царице, престолонаследника и великих кнегиња, императору је најпре приређена смотра. Током ње, присутнима се обраћао на српском језику, са „помози Бог јунаци“, на шта су му одушевљени редови узвраћали узвицима „живео“. Ни он није крио задовољство борцима, у којима је гледао „један део

16 АЈ, 790/15, Сигнатура 1–2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 35–36б, 43, 56–57, 60, 68, 70, 74, 76–78, 87–91, 93, 99 и об, 101–106; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; ВА, П. 3, К. 57, Ф. II, 3/1–5; ВРС XV, 144, 279, 305, 412–413; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 24–25, 29–30, 33–42, 44–45; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 40–44; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 14–17, 19–21; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 13–18; Миџић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 73–87.

17 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 47.

славне српске војске, чијој се храбрости диви цео свет“. Током говора по парадном маршу, Николај II је пожелео „да после рата Србију види увећану и оснажену“.¹⁸ На одређен начин, с обзиром на национални састав јединице, погодио је суштину.

Хаџић је по пријему трупа могао да констатује, „са врло малим изузетком“, да су му сви војници православни Срби. Без обзира на то, готово одмах је настао проблем са малобројним (око стотинак), махом официрима – Хрватима. Они су пружали отпор потписивању текста заклетве краљу Петру, а њихов однос са официрима Србима карактерисала је суревњивост и међусобно неповерење. Спор је делимично ублажен интервенцијом члана Југословенског одбора, Франка Поточњака, крајем маја. Сви официри, осим тројице, пристали су да дају свој потпис. Но, ускоро се командант суочио са новом политичком тешкоћом.

Од зачетка, у добровољачку јединицу јављао се одређен број Чеха. За интензивирање њиховог довођења залагао се Спалајковић. Посланик је заносио идејом, како је ценио, да њих 120.000, заједно са српском војском, преко Балкана удари на Аустро-Угарску. Са спровођењем плана постигао је делимичан успех. Из Ставке је 8. маја 1916. стигло званично одобрење да се Чехословаци могу примати у Дивизију. Идеји се, потпуно изненадно, успротивио необавештени Хаџић, вођен језичког баријером и бојазни од њихове многобројности, што би, по њему, уз мањак официра војску „претворило у руљу“. Молио је Одески војни округ да више не шаљу Чехословацима и сугерисао да се од њих образује засебна војска. Вест о потезу команданта брзо је стигла до Петрограда. Љут, Спалајковић се 5. јуна обратио лично престолонаследнику и писао му како је тај потез „покварио посао“. Узрочно, потенцијално је створио опасност да и Хрвати траже сопствене јединице или се прикључе чехословачким трупама. Уследила је интервенција регента Александра код Хаџића да више не доноси такве одлуке без овлашћења. Српска страна је покушала да отклони штету и поврати важност претходном наређењу руског Ге-

18 АЈ, Ф. 80, Јован Јовановић Пижон, Фасцикла III, Опис 13, 357 и об; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 128 и об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1916, Ф. II, р. 22; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 46–47; *Дневници императора Николаја II*, ред. и предисловие Корнелиј Ф. Шаццлло, Москва 1991, 586; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 22; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 19–27; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 286, 313.

нералног штаба. За то је, међутим, било касно. Чехословачки савез је успео да добије дозволу за образовање своје војске.¹⁹

* * *

Успех офанзиве генерала Брусилова против Аустро-Угарске током јуна утицао је на интензивирање дискусије око употребе Српске добровољачке дивизије. Пуковник Хаџић је још приликом априлског пријема у Ставки изнео жељу српске владе да она дејствује против Бугарске. Разговори Пашића са руским званичницима, за време његове посете, потврдили су тежњу да се јединица искористи на Балкану или преко Добруџе – за рат против „неверних“ саплеменика. Французи су преферирали да то буде на Македонском фронту. Оно што никако није било прихватљиво, јесу намере појединаца у руском војном врху да се Дивизија пошаље у Галицију. Поред илузорности борбе на удаљеном фронту у погледу ратних циљева Србије, бивше аустроугарске војнике је та варијанта доводила у директну опасност. Српска влада је оштро реаговала. Пашић је 18. јуна јасно ставио до знања, ако би се покренуло питање о слању у Галицију, да ће дејствовати на извлачењу трупа преко Архангелска и транспорту у Солун.²⁰

19 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 114, 128 и об, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 156–158об, 167, 174об; д. 2, 180–182, 186, 189–190об, 202; д. 3, 411–413об; р. 505, Ф. XIV, д. 4, 409–411; Пс, П-По, 1915, Ф. I, р. 98; 1916, Ф. II, р. 22; ВРС XVI, 21, 24; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 31, 42, 46, 53, 215; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 18–19, 21–26, 28–30; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 269–270; Максимовић В., *Споменница Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 18–19, 28–30, 34; Миџић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 76–78, 86–94; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 88–90; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 286–288.

20 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 147, 165; д. 4, 463–464, 475–476, 481; ВРС XV, 413, 446, 452, 455, 464; XVI, 23, 34–35, 42, 46–47, 58–60, 62–63, 65, 120, 122, 137, 143, 152; XVII, 27–28, 47; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 42, 49, 51, 215; Айрапетов О. Р., *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1916 год. Сверхнапряжение*, Москва 2016, 134–152, 230; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 30; Максимовић В., *Споменница Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 18, 30–31, 33–34; *Први светски рат II. Општа историја*, Цетиње 1976, 175–182; Stone N., *The Eastern Front 1914–1917*, London 1998, 239–263.

Страх се показао неоснованим. Алексејев је средином јула дао уверења да се добровољачке јединице „ни у ком случају“ неће употребљавати на немачком или аустроугарском делу ратишта. У виду је имао нешто друго. Велики успех офанзиве генерала Брусилова на Југозападном фронту побудио је интересовање Румуније да уђе у рат. Српска добровољачка дивизија је из приправности добила наредбу да се премести код лучног града Рени, близу румунске границе. Одатле је после званичне одлуке владе у Букурешту, 27. августа, да објави рат Аустро-Угарској, транспортована у Добруџу. Тиме је испуњен услов српске владе – иако недовољно снабдевена и припремљена, до краја октобра јединица се храбро борила против Бугара. Француски посланик у Букурешту је са жалом констатовао да се она „туче дивно, толико дивно да већ од ње ништа није остало“.²¹ Од близу 18.500 бораца, укључујући попуну, губици у борбама непосредно по повлачењу износили су близу 9.500 избачених из строја. О срчаности „нове српске војске“ сведочи чињеница да је, по проценама, нанела штету непријатељу од око 15.000 људи. Била је то слаба утеха, када се има у виду да јој је, заједно са несталима, недостајало 50 одсто састава.²²

Српски добровољачки корпус

Поражавајућа статистика појачала је критике на рачун Хаџића, присутне од погрешног потеза са Чесима. У корену спора налазило се нешто дубље. Под утицајем сујете, сукобиле су се концепције о

21 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 250.

22 Преписи релација Прве српске добровољачке дивизије и други документи В. Максимовића (у приватном власништву); АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 206–208, 245–246об, 248, 252–256, 270–271, 304, 313; ВА, П. 10, Архива Добровољачког корпуса у Русији, К. 1, Ф. I, бр. 1, Операцијски дневник Добр. корпуса, 19–23, 29–30, 38, 48–51, 76, 83–84, 104; К. 1а, Ф. I, бр. 14; К. 5, Ф. II, бр. 6; ВРС XVI, 204–205, 231–232, 240–242, 274, 334–336, 339–340, 349, 357–358, 371, 383; XVII, 71, 83, 117–118; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 55–56, 60, 63, 65–74, 76–83, 85, 88, 90, 93, 96, 98, 103–108, 113–114, 117, прилог II; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 44–45; Шикопарија В., *Сећања српског официра (1900–1918)*, при. К. Николић, Београд 2014, 503–518; Айрапетов О. Р., *Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1916 год. Сверхнапряжение*, 230, 234–235; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 30–123; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 33–181; Мицић М., *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, 94–122; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 288–289; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, Књига 2, 95.

даљем развоју добровољачког покрета у Русији. Поставка пуковника Хаџића базирала се на премиси да јединица формацијски треба да остане на нивоу дивизије, док би остатак људства служио за поуну. На другој страни, Спалајковић и политички представници залагали су се за њено прерастање у корпус. Исту идеју су делили у српском и руском врху. Самим тим, превагло је решење о образовању и друге дивизије. Указом од 29. јула 1916. године, за команданта Српског добровољачког корпуса именован је генерал Михаило Живковић, и заједно са 130 официра и војника, упућен за Одесу. Ток ствари Хаџић је покушао да спречи кроз интензивирање идеје о Допунском батаљону. Према његовом плану, Прва српска добровољачка дивизија требало је да остане на фронту у Добруци и непрестано добија свеже снаге, чиме се фактички спречавао прилив људи у новоформирану Другу дивизију.²³

Генералу Живковићу, пристиглом у Одесу 20. септембра, није било потребно много времена да примети „јадац“. У подозрењу је, додуше, мало претерао. Њему је и журба са слањем неспремне јединице на фронт деловала као срачуната да омете стварање Корпуса. Следствено томе, тињала је сумња на Хаџића да је наводно кроз ратне подвиге хтео да добије генералски чин, због чега је силио трупе у бојевима. То није одговарало истини. Оправданом се, међутим, показала бојазан да ће се Прва дивизија потпуно „истрошити“ у борбама на туђем земљишту. Из тог разлога, командант Корпуса поставио је за примарни циљ да људство што пре извуче из Добруце. На истом науму радили су и са Крфа, мада су за делање имали и додатни повод. У дипломатско-политичким кулоарима појавили су се гласови о намери Румуније да окупира десну обалу Дунава и касније ту територију искористи у форми уцене Србији, као адут за добијање Баната. Румунска војска је 29. септембра, истина неуспешно, покрену-

23 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 486, Ф. IV, д. 1, 144–145об; р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; д. 2, 186, 194 и об, 202, 206–207, 211, 218, 220, 225, 231, 234, 236; д. 3, 318–319; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 1–28; К. 1а, Ф. I, бр. 8–9; ВРС XIX, 178 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 46, 54, 58, 63, 75, 79, 84, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 45–55, 58–59; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 269–270; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 27–28, 124–125; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 30–31, 34–35, 42–43; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 287–289.

ла операцију форсирања реке близу Ђиурђиуа, јужно од Букурешта. Пашић није хтео да седи скрштених руку и чека развој догађаја. Почетком октобра дао је инструкције да се код Русије, на обазрив начин, удеси повлачење Прве дивизије из борбе, те њено слање у оквиру Корпуса према Тимочкој крајини или Видину.²⁴ Није се преварио у очекивањима. Труд посланика Спалајковића и војног изасланика Лонткијевића се врло брзо исплатио. Николају II се чак допао начин за осујећење „плана Румуна“. Заједно са Алексејевим, средином месеца, прихватио је „комбинацију“ да Корпус у погодном тренутку буде премештен у Турн Северин.²⁵

24 Живковић је такође имао у плану прелазак трупа преко Дунава, али само на територију Србије. Рачунао је да би освајање Кључа отворило брешу за ширење операције, дизање устанка и прибирање око 20.000 српских војника, за које је имао обавештајне податке да се крију по шумама. Диверзија би, по њему, имала велики војно-тактички значај у односу на Солунски и фронт у Добруци, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 91. Поверљиве информације о стању у пограничним крајевима командант Корпуса добио је посредством Српског четничког одреда. Команду над јединицом, насталом тајно, под окриљем руског војног изасланика у Румунији и штаба Одеског војног округа, преузео је септембра 1916. потпуковник Александар Срб, начелник штаб Друге српске добровољачке дивизије. Она је бројала 300–350 бораца. Бавила се обавештајним радом и припремом упада чета на територију окупиране Србије. Са њеном делатношћу био је директно упознат Живковић – који јој је дао „луну слободу“ – али не и српска влада. Када је Пашић сазнао за тајне радње, у којима су учествовали Срб и као његов помоћник потпуковник Божин Симић, обојица истакнути црнорукци, реаговао је доста бурно. У Петроград је пренео како влада није одобрила организовање чета, које својом делатношћу могу изазвати репресије и покољ становништва, а претио је и сменама у Одеси. О свему се говорило на седницама министарског савета. Цивилној власти се није допадало да нека „сила“ дође у руке чланова организације „Уједињење или смрт“, посебно због перспективе да црнорукци преко Румуније први уђу у Србију и контролишу ток догађаја, због чега се и подозревало на њихово велико интересовање за Добровољачки корпус, АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф IV, д. 2, 287, 289; д. 3, 400об; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 65–66, 68, 81, 91–92; П. 16, Откупљена и поклоњена архивска грађа од 1806. до 1941. године, К. 46, Ф. I, бр. 2, Дневник рада српског четничког одреда у Турну Северину; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 70, 92; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 122–123; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 276; Казимировић В., *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Нови Сад 2013, 678; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 299–302; Нрабак В., „Делатност чланова удружења 'Уједињење или смрт' у Русији 1915–1918. године“, *Istorija XX veka* 7/1965, 194–196.

25 АС, МИД ЈО, бр. 47, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф IV, д. 2, 240 и об, 247, 259об, 262–264, 270, 272–274, 287, 289; д. 3, 342; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 24–30, 33, 38–

Обећање из Ставке није могло да се оствари. Румунска војска је до краја године, под снажним притиском непријатеља, напустила већи део земље, заједно са главним градом, чиме је прекинута територијална веза са окупираном Србијом. За Добровољачки корпус, у таквим околностима, постало је важније да буде поштеђен од дејстава и нових губитака. Уз помоћ српског дипломатског и војног представника у Русији, генерал Живковић је успео да оствари свој примарни циљ – повлачење Прве дивизије из борбе. Према Пашићевим инструкцијама, за сваки случај, од Николаја II затражено је да се јединица сачува за одлучујуће битке. Није се успело са добијањем званичног решења. Током децембра, за учешће Добровољачког корпуса у заустављању продора противника наваљивала је цела руска виша команда. Живковић се бранио лошим материјалним и моралним стањем трупа. У „политичко националном смислу“, без основа да рачуна на попуну, „јер наш је живаљ на измаку“, Корпус је требало „што више штедети и употребити га у решавајућем моменту“ за заузимање „југословенских земаља“, заштиту од бугарских и арнаутских чета и као кадар за стварање војске будуће државе.²⁶ Са сличном аргументацијом и намером да се јединица користи само на „српском земљишту“, наставила је да делује влада на Крфу.²⁷

42; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 79, 84, 87, 89, 91–92; Виноградов В. Н., *Румыния в годы первой мировой войны*, Москва 1969, 181–182; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 50, 54–55, 58–59, 64–67; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 124–126; Максимовић В., *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, 35–38; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 297–298, 300–302.

26 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 371.

27 АС, МИД ЈО, бр. 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 2, 313, 315; д. 3, 324–328об, 338 и об, 343, 360, 371об–373об, 389, 397, 402–403; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 50–65, 76, 80–81, 88–90, 104, 111–113, 119–120; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 5; Ф. II, 2; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 115–117, 132–134; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 97, 99, 101–102, 104, 106, 110–111, 115–116, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 69–73, 104–105; Виноградов В. Н., *Румыния в годы первой мировой войны*, 182–190; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 136–138; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 302; Stone N., *The Eastern Front 1914–1917*, 279–280.

На почетку се постигао тек делимичан успех. Из Ставке су на прелазу година пристали да не дирају Корпус у периоду од најмање три месеца, али нису могли да гарантују како ће га, након тога, држати у позадини до пројектованог продора преко североисточне Србије. Постајале су индиције да се његова употреба планира на пролеће 1917. године, у склопу опште савезничке офанзиве. Стање ствари појачало је потребу за одлуком о пребацивању у Солун, за шта су се и даље здушно залагали Французи, или останку „нове српске војске“ у Русији. Сучелило се више ставова. Вођен „психологијом добровољаца“, Живковић се држао мишљења да Корпус не сме дејствовати ни на једном страном фронту, „јер могу наступити хрђаве последице“, већ само на североисточним границама Србије, „за непосредно освајање или поседање наших територија.“²⁸ Српска врховна команда се начелно слагала са генералом. Уколико се, пак, његов план покаже као неостварив, војни врх у Солуну, с обзиром на тешкоће транспорта, био је спреман да Русима остави одрешене руке за употребу трупа на пролеће.

Влада се налазила на супротном становишту – залагала се да јединица дође на Македонски фронт. На инсистирање министра војног, генерала Божицара Терзића, изазваног решењем савезничке конференције у Риму о слању додатних трупа у Солун, одлучено је да се са захтевом мало причека.²⁹ Пашић је прихватио аргументацију да Антанта може искористити преурањено покретање иницијативе, ради умањења контингента појачања у сразмери бројног стања Корпуса. За прво време, Србија се задовољила доласком попуне од једног батаљона добровољаца из Русије; мало више од 1.000 војника и официра. На себи је све више осећала притисак чланова Југословенског одбора, који су политичке и војне званичнике засипали представкама о начину будућег коришћења јединице. Коначно, непосредно пре

28 Уколико руска страна, „поред свега“, не пристане да га до тада држи у резерви, командант је сматрао за боље да се цео Корпус пребаци у Солун. Веровао је да ће се добровољци радије „тући“ тамо „но на фронту румунском“. У Русији је било пожељно да остане један „одбор“, са задатком да прикупља добровољце за попуњу српске војске, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 125.

29 Терзић се 31. јануара 1917. противио доласку две дивизије из Русије и због: 1) дугог транспорта, из чега би могло проистећи да „за време одлучних догађаја“ не учествују „ни тамо ни овде“; 2) хетерогености њиховог састава и јачег дејства непријатељске пропаганде у Солуну; 3) финансијских припадности, које би, уместо Русије, пале на Србију, АС, МИД ЈО, бр. 107.

избијања Фебруарске револуције, на ново интересовање Ставке за готовост трупа, министарски кабинет на Крфу је преломио.³⁰ Пошто је постојала опасност „да га у нужди могу увући у борбу у Румунији“, почетком марта 1917. донета је одлука да се тражи премештај Корпуса у Солун.³¹ Радило се о решењу на коме ће се базирати политика Србије у добровољачким стварима све до краја рата.

Национални проблем

У противљењу дејству Корпуса српска страна користила је и разлоге моралне природе. Између осталог, у случају употребе на туђем земљишту, сложени међунационални односи претили су да ескалирају у нове сукобе или доведу до растурања јединице. Корен таквог стања, уз лоше искуство у Добруци, лежао је у погрешној основи на којој је створена Друга дивизија. Благонаклон однос цара према добровољачком покрету, наиме, побудио је руску команду, да у тежњи за брзом попуном нове формације, на иницијативу појединих официра и политичких кругова блиских јединици, а уз благослов штаба Корпуса, приступи мобилизацији свих југословенских заробљеника на територији Одеског војног округа. Кроз сабирни Допунски батаљон, на тај начин, поред заинтересованих за улазак у Корпус, током октобра и новембра 1916. прошао је огроман број насилно доведених. Рад са масом од 15–20.000 људи, пристиглих у распону од пар недеља, потпуно је паралисао агитациону делатност и контролну улогу јединице. Проблем је постао видљив по укључењу придошлих у састав Друге дивизије. Појавила су се бекства, откази-

30 АС, МИД ЈО, бр. 63, 67–68, 81, 107, 216, 227, 248, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 322; р. 488, Ф. IV, д. 5, 624; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 49, 97–98, 104, 106–111, 116–119, 125–133, 140, 155–158; бр. 2, 7–8, 11–14; К. 1а, Ф. I, бр. 5; К. 42, Ф. I, бр. 2; *Армия без государства. От сербског к југославјанском добровољачком корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 135–139, 209–215, 222–226; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 125–127, 132, 215, прилог I, III; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 138–139; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 102–103, 105–109; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 277; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 294, 302–304.

31 АС, МИД ЈО, бр. 227.

вање послушности, свађе и туче. У касарни једне од чета Трећег пука 5. новембра дошло је и до оружаног обрачуна, током којег је погинуло 13 војника, док су двојица тешко рањена. Узрок је био симптоматичан. Регрути Хрвати тражили су да их врате у заробљеништво, викали пароле против краља Петра и одбијали да приме „српски ручак“. Такво држање је константно изазивало спорове са Србима, заинтересованим за останак у Дивизији.³²

Генерал Живковић одговорио је палијативним мерама, упркос интервенцији штаба Одеског војног округа 28. новембра. Војници и официри, махом хрватске и словеначке националности, који нису хтели да буду део Корпуса, тек делимично су послати назад у заробљеничке логоре. За колебљиве и неодлучне образована је Васпитна команда – кроз коју је прошло око 1.200 заробљеника, од чега се 1.080 задржало у јединици. Привидну улогу у смиривању стања имало је и отварање Школе за резервне официре, бољи распоред становања чета, те премештање Друге дивизије у Александровск, мотивисан приличним уделом немачког и бугарског елемента у становништву Одесе, и околини.

Инциденти су изазвали реакцију са Крфа. Вођен „доставама“, вероватно потеклим из круга Југословенског одбора, Пашић је 5. децембра упозорио команданта Корпуса да сукобе у јединици изазива држање старешина: вређање, претње и омаловажавање добровољаца, нарочито војника Хрвата. Живковић је оштро демантовао наводе. Главни узрок стања, по њему, налазио се у роварењу аустроугарских и бугарских агената, који су искористили деморализацију после дешавања у Добруци и поткопавали дисциплину. У прилог тврдњама сведочио је лоше стање и у Првој дивизији. Генерал је уверавао претпостављене да је учинио потребне кораке за превазилажење на-

32 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; АС, МИД ЈО, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 26–27, 31–32, 44–45; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/ Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 147–148, 151–152, 155–176; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 95, 100–101, 215; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 52–53, 55–58, 60–68, 71–72, 73–84; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 126–135; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 289–290.

ционалних размирица кроз појачану моралну делатност.³³ Централна „аустро-немачке“ шпијунаже, по његовом мишљењу, налазила се око Руско-хрватског друштва „Крижанић“ у Москви, под вођством правашког политичара Крунослава Херуца и Словенца Лава Фердинанда Туме, који је деловао у Петрограду. Из њихових пера потицале су петиције цару за самосталну Хрватску и Словенију, те дојава руској влади о неправилностима у Корпусу. Командант је 25. децембра тражио од Спалајковића да „свим силама настане“ како би Херуцу и Туми власти онемогућиле делатност и забраниле њихов лист *Југославија*. Између редова крио се озбиљнији повод.³⁴

На представку Туме и Херуца, руски министар иностраних дела Борис Штирмер, 16. новембра, од генерала Алексејева затражио је спровођење истраге о наводом „терору“ над Хрватима и Словенцима у Корпусу. Из Ставке су озбиљно схватили упозорење о „крајњој непожељности“ принудног прикупљања аустроугарских заробљеника. Средином децембра у јединицу је упућен генерал Сергеј Чистјаков, у чијем извештају су потврђени наводи о међунационалним сукобима у Корпусу. Рус је утврдио да команда, будући да је имала успех у комплетирању састава, пренебрегла политичке и религиозне разлике између Срба и Хрвата/Словенаца. У касарнама су задржани незадовољни елементи, са убеђењем да се васпитном делатношћу може изменити њихов став. У закључку, генерал Чистјаков је препоручио да се одмах издвоје сви они који не желе да буду у Корпусу и предлагао повлачење јединице у неку од унутрашњих губернија. Живковић је, међутим, оставио без одговора захтев Одеског војног округа

33 АС, МИД ЈО, бр. 79, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 338–344, 362 и об, 389–391, 398; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 55–61, 70, 76, 80–85, 96; К. 1а, Ф. I, бр. 2, 17, 20; К. 5, Ф. I бр. 3, 6–11; *Армија без государства. От сербског до југославянског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 151–152, 176–187, 196–198, 203–204; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 112, 115, 120–121, 166, 215, прилог I, III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 84–87, 97–102; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 128–130, 134–135; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 290–291.

34 ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 97–98, 134–139; К. 1а, Ф. I, бр. 7; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 128, 166; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 89–97; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 291–292.

од 29. децембра за узимање писмене изјаве од свих добровољаца о останку у Корпусу. У жељи да сачува целокупан састав јединице, командант се и даље завараво да ће од њених припадника, временом, постати „добра војска“.³⁵

По проценама, од 20.000 **укупно доведених** (7.000 Срба, 9.000 Хрвата и 4.000 Словенаца) до 20. новембра (sic), у Другој дивизији задржано је око 11.200 људи (3.150 Хрвата, 6.300 Срба и 1.450 Словенаца, уз 300 регрута осталих народности).³⁶ У извештају Чистјакова, рађеном према подацима генерала Живковића, у Корпус је до 3. децембра **примљено** 14.690 људи, од којих се 4.850 (32 одсто) определило за повратак у заробљеништво. Званично бројно стање Друге дивизије 18. децембра слагало се са горњим наводима.³⁷ Сходно изведеним подацима, приметно је да су, и по апсолутном броју, и по процентима, Корпус најмање напуштали Срби. Да се не ради о случајном тренду сведочи статистика.

Табела бр. 1. Национални удео у бројном стању Корпуса, почетком 1917. године

Народност	Официри	%	Војници	%	Укупно	%
Срби	333	40,5	22.212	73,4	22.545	72,6
Хрвати	158	19,2	4.891	16,2	5.049	16,2
Словенци	74	9,0	1.727	5,7	1.801	5,8
Чехословаци	161	19,6	257	0,8	418	1,3

35 АЈ, 790/15, Сигнатура 2; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, Операц. дневник Добровољачког корпуса, 10; *Армија без государства. От сербског к југославянском добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 142-146, 153-195, 200-217; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 292.

36 *Југословенски добровољци у Русији 1914-1918*, при. Н. Поповић, бр. 215, прилог III; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 290.

37 *Армија без государства. От сербског к југославянском добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов/Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, при. Г. Милорадовић, А. Тимофејев и Ј. Вишњаков, 162, 176.

Руси	79	9,6	812	2,7	891	2,9
Остали	17	2,1	346	1,2	363	1,2
Свега	822	2,6	30245	97,4	31.067	100

Горња табела показује несразмерну већину Срба у Корпусу – близу три четвртине укупног састава. Удео је доста нижи у броју официра, мада и ту превазилази збир Хрвата и Словенаца. Ваља напоменути да је у аустроугарској војсци број православних Срба међу старешинама био мањи у односу на Јужне Словене римокатоличке вероисповести, али и да у горњу статистику улази кадар пристигао са Крфа. Процент виших чинова у Корпусу свакако је занемарљив према укупном саставу јединице. Упркос неким ранијим тумачењима у историографији да су хрватски и словеначки официри, као представници интелигенције, боље разумели југословенску идеју, него обичан свет и више се јављали као добровољци, видимо да не постоји значајна процентуална разлика у односу на ниже чинове. Недостатак интересовања Хрвата и Словенаца да дају допринос борби за заједничку државу још боље рефлектује:

Табела бр. 2. Бројно стање војника у оперативним јединицама Корпуса³⁸

Националност	Прва дивизија	%	Друга дивизија	%	Допунски батаљон	%
Срби	11.486	93,3	6.682	51,9	3.447	80,2
Хрвати	498	4,0	3.858	30,0	447	10,4
Словенци	97	0,8	1.498	11,6	84	2,0
Чехословаци	30	0,2	113	0,9	85	2,0
Руси	156	1,3	656	5,1	/	/
Остали ³⁸	46	0,4	63	0,5	233	5,4
Укупно	12.313	100	12.870	100	4.296	100

38 На основу увида у национално-верско опредељење, сагласно доступним списковима добровољаца, претпостављамо да су у ову категорију сврстани махом муслимани из Босне.

С обзиром да је генерал Живковић у Другој дивизији задржао велики број оних који нису имали жељу да служе у Корпусу, не чуди да проценат Хрвата и Словенаца и највећи корективни фактор на њихов укупан удео, видљив и голим оком, даје стање у тој јединици. Приложена табела јасно осликава тренд, од када је у новембру поново почело примање по начелу добровољности, да је у транзитном Допунском батаљону наставио долазак већином Срба, и то четири према један у односу на све остале. Не смемо изгубити из вида ни могућност да су се у наведеним цифрама можда поткрали заостали војници из „октобарске мобилизације“ у Одеском војном округу. На то нас упућују статистички подаци из претходног периода, тј. стање у Првој дивизији; у оба случаја постотак добровољаца Срба износи изнад 90 одсто. Када се све то има у виду, јасно је у каквој се заблуди налазила српска политичка и војна елита, са уверењем да постоји или се може усадити свест о заједништву код Хрвата и Словенаца.³⁹

Званична лица и политички емигранти из Аустро-Угарске заваравали су се како се стање може променити одређеним мерама. Генерал Живковић је тако водећи се идејом „ослобођења и уједињења и „великој љубави свих југо-словена према заједничкој домовини“ предложио 30. децембра да се јединица преименује у Југословенски добровољачки корпус. Држао је да би се тиме: 1) пресекле интриге, јер је дотадашњи назив, „тангирајући јако осећаје Хрвата и Словенаца“, стварао подесан терен за контрапропаганду „непријатељских агената“; 2) постигле симпатије заробљеника у Русији према српској војсци и Врховном команданту; 3) придобио „знатан број“ нових добровољаца, који би се могли одушевити, заједно са већ примљенима, за покрет на Солунски фронт; 4) подигао морал трупа. Није успео да заинтересује претпостављене. Његова представка је недељу дана касније одбијена на Крфу „из политичких разлога“.⁴⁰ Српска влада је пробала да реши проблем на другачији начин. По предлогу Југословенског одбора, донела је 22. јануара 1917. одлуку о изједначавању официра добровољаца у чиновима и припадностима са србијанским кадром, те давању после рата сваком добровољцу, који се буде

39 АС, МИД ЈО, 1970; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 215, прилог III.

40 ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 102.

борио на фронту, пет хектара плодне земље, тј. три хектара онима у реду небораца.⁴¹

Далеко од тога да је поступак Србије решио проблеме у Корпусу. Живковић се оштро противио разматрању политичких питања у оквиру своје команде, али га је ток догађаја често наводио да се њима и сам бави, пише национално-пропагандна наређења и примењује дисциплинске мере. Крајем месеца, узнемиреност у јединици створио је говор Миљукова о давању дела југословенских земаља Италији. Командант Корпуса је 14. фебруара извештавао о поколебаном духу и опадању вере у уједињење. Такво стање су користили из Конзулата Италије у Одеси за агитовање код Хрвата и Словенаца. Циљали су на околност ће они, по Лондонском уговору, свакако потпасти под њену власт, те су им предлагали да узму поданство. Посао им је олакшало и држање Фране Супила, који је у то време радио на пропагирању самосталне Хрватске, под италијанском династијом. Командант је претпостављао да је иницијатива повезана и са претходним радом Херуца и Туме. Све време није престајала ни делатност аустроугарских агената и шпијуна око Корпуса. И поред малог броја „заведених“, у оквиру састава, по мишљењу Живковића, дешавало се даље слабљење моралне снаге. У прилог томе сведочи да је, уочи избијања револуционарних дешавања у Русији, побегло 114 војника муслимана из Босне.⁴²

Заиста је непознато на основу чега је онда посланик Спалајковић, после посете јединици средином фебруара, закључио да је у „целом корпусу завладала потпуна слога и дисциплина“.⁴³ Уз мала негодовања – због становања, исхране и плате, он је стање оценио

41 АС, МИД ЈО, бр. 122, 1970; МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 3, 329–330, 340, 358 и об, 364 и об; Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Фонд 14439, Војислав Маринковић, заоставштина, 305; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 27; П. 16, К. 5, Ф. II, бр. 35; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 127, 134, прилог III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 141–142; *Југословенски добровољачки корпус. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, 143–145; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 295; Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање, Књига 2*, 96.

42 АС, МИД ЈО, бр. 287; Пс, П-По, 1917, Ф. I, р. 11; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 1, 144, 152–153; бр. 2, 2–5, 14–15; К. 1а, Ф. I, бр. 20; *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 191, прилог III; Живковић М., *Добровољачки корпус у Русији. „Сећања команданта“*, при. А. Животић, 109–118; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 295.

43 АС, МИД ПО, 1917, Ф. VI, д. 4, 330–331об;

„потпуно задовољавајућим“. По његовом извештају од 26. фебруара, међунационални односи су се поправили, а несугласице „већ ишчезнуле“; „национална еволуција у корпусу“ представљала је „слику онога што ће бити у нашој будућој држави и касарни“ и што ће довести до „најбржег изједначења свих делова нашег народа“. Роварења Аустро-Угарске и Италије, наставио је у истом духу, прошла су без већих последица и утицаја, пошто је Корпус „добрио чврст основ тако да га ситна незгода не може смести“.

Пошто је све било идеално, није јасно зашто је Спалајковић препоручио употребу „средстава пропаганде“, попут војне музике, певања, хора, прослава српских и хрватских празника, побољшање исхране и уопште „све што утиче на фантазију народа и даје националне карактеру општу црту“.⁴⁴ Недовољно обавештени о стању у Корпусу, на Крфу су озбиљно схватили депешу. Пашић је предлоге послао министру војном, са мишљењем да их треба усвојити. Они су нашли места у упутствима генералу Живковићу, те кораку за финансијску потпору у остварењу иницијативе, упућеним руској страни. Догађаји ће показати о каквом се привиду и погрешној анализи радило. Проблеми у Српском добровољачком корпусу тек су почињали.⁴⁵

* * *

Интересовање аустроугарских Срба, заробљеника у Русији, за ступање у српску војску дало је добровољачком покрету одличну перспективу. Досезање масовних размера њиховог доласка у Србију спречио је напад Централних сила и Бугарске, на јесен 1915. године, који је пресекао транспортну везу Дунавом. Организовање оружане формације на руском тлу, после повлачења српске војске преко Албаније, наставило је са истим, лепим изгледима на успех. Уз благонаклоно држање врха Царевине, за пола године, одред је прерастао у дивизију.

Имало је занимљиву симболику да су војници Добровољачке дивизије добили руске униформе, били наоружани заплењеним аустроугарским пушкама, а на глави носили српску шајкачу.⁴⁶ Капа је од свега најбоље означавала о чијим трупама се радило. Док се јединица попуњавала по начелу добровољности и представљала, са ма-

44 АС, МИД ЈО, бр. 206.

45 Исто, бр. 1970; ВА, П. 10, К. 1, Ф. I, бр. 2, 14–15; Бајин З., „Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија“, докторска дисертација, 280–281; Janković D., *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 74.

46 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 23.

лим изузетима, хомогену српску формацију, стварала се чврсто организована целина. То је показала дисциплинована и храбра борба „пречана“ у Добруци. „Погрешан“ потез команданта Прве дивизије, пуковника Хаџића са Чесима и наводно одбојно држање према узимању Хрвата и Словенаца, производило је критике како ради сувише млитаво.⁴⁷ Долазак генерала Живковића, иронијом, познатог по надимку „Гвоздени“, отворило је врата за масован пријем свих Југословена. Иако је постојало нешто кривице у делатности Туме, Херуца и других аустроугарских и италијанских агената, командант је потценио нерасположење Хрвата и Словенаца према учешћу у јединици српске војске. Касније се Живковић правдао да је непоуздане елементе задржао под утицајем хрватских официра, који су га убеђивали да ће „после два до три месеца ови добровољци помирити са идејом Југославије“.⁴⁸ Чије год идеја била у основи, командант, као надређени и директно одговорни, водио се мишљењем да се држање Хрвата и Словенаца може променити „васпитним мерама“, што је произвело озбиљне последице и у нестабилним руским приликама током 1917. године, довешће Корпус пред опасност од распуштања.

47 АС, МИД ПО, 1916, р. 487, Ф. IV, д. 1, 169–170; Поповић Н., *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 287.

48 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, при. Н. Поповић, бр. 166.